

Jean-Jacques Rousseau en zijn *Confessions* in Nederland in de negentiende eeuw

ARIANNE BAGGERMAN en RUDOLF DEKKER

Jean-Jacques Rousseau's *Confessions* in the Netherlands in the nineteenth century

After its publication in 1782, Jean-Jacques Rousseau's *Confessions* were often read and discussed in the Netherlands. Although the work was not translated in Dutch until more than a century later, just like elsewhere in Europe, many Dutch writers considered Rousseau's *Confessions* to be a milestone in the developing genre of autobiography. Dutchmen without knowledge of French could get acquainted with its content through reviews and discussions in the press. Nevertheless, like Rousseau's earlier works, the *Confessions* provoked mixed and often ambivalent reactions. As a case study the changing attitude of Dutch author Eduard Douwes Dekker – Multatuli –, towards Rousseau's *Confessions* is distilled from his works and letters. In his younger years Douwes Dekker jokingly announced to write his own *Confessions*, but in old age wrote that he would never do that, fearing the public discussion that had always surrounded Rousseau's work would also affect him. That is, however, in itself a sign of the influence of Rousseau's controversial autobiography.

Geen achttiende-eeuwse schrijver heeft in de negentiende eeuw meer invloed gehad dan Jean-Jacques Rousseau. Zijn ideeën werden door latere generaties bewonderd, bestreden, aangevuld, uitgewerkt en aangepast. Zijn werken over opvoeding (*Emile ou de l'éducation*), politiek (*Contrat social*) en natuur (*Julie ou la nouvelle Héloïse*) werden in de negentiende eeuw in heel Europa gelezen, besproken, vertaald en herdrukt. Voor Nederland is de doorwerking van deze drie werken door Walter Gobbbers getraceerd voor de periode van 1760 tot 1810. Gobbbers kwam in 1963 tot de conclusie dat Rousseau's invloed hier 'uiterst miniem' was. Dat is een merkwaardige conclusie gezien het door hemzelf aangedragen materiaal, dat juist aantoonde dat Rousseau hier wel degelijk algemeen bekend was en druk werd besproken.¹ Van de drie genoemde boeken verschenen aan het eind van de achttiende eeuw bovendien vertalingen

1 Walter Gobbbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)* (Gent 1963) 367. Zie voor een kritische bespreking W. van den Berg in *De Nieuwe Taalgids* 58 (1965) 187-194. Zie verder Herman Paul, 'Rousseau in de Republiek. Nederlandse reacties op de burgerlijke godsdienst van Jean-Jacques Rousseau', *Groniek* 32 (1999/2000), nr. 146, 103-113.

in het Nederlands.² Moet de conclusie van Gobbers voor zijn onderzoeksperiode worden bijgesteld? En hoe ontwikkelde de reputatie van Rousseau zich na 1810?

Op het eerste gezicht werd de aandacht voor Rousseau in de loop van de negentiende eeuw alleen maar groter. *Emile* werd een vast onderdeel in de opleiding tot onderwijzer en er bleven nieuwe vertalingen, bewerkingen en samenvattingen van dit werk verschijnen. In 1881 verscheen een verkorte editie in de reeks Paedagogische Bibliotheek van uitgever J. Versluys en in 1912 een bewerking 'ten dienste van ouders en onderwijzers' bij de uitgeverij W.L. en J. Brusse.³ Het *Contrat social* bleef een essentiële tekst voor juristen en filosofen. Rousseau's ideeën over literatuur en natuur zijn te traceren in onder meer de aanleg van parken en in de ontwikkeling van de roman. Moeilijker is het de invloed te achterhalen van Rousseau's *Confessions*, welk boek door Gobbers buiten beschouwing werd gelaten.

De *Confessions*, waarin Rousseau zijn leven verhaalde, verschenen pas na zijn overlijden in 1778. In de openingsregels formuleerde Rousseau zijn intentie: 'Ik ga iets ondernemen dat nooit eerder is gedaan (...). Ik wil aan mijn medemensen een mens laten zien zoals hij werkelijk is en die mens, dat ben ik zelf'.⁴ Het boek sloeg in, werd meteen een bestseller, maar het was ook omstreden, want Rousseau's openhartigheid werd als schaamteloos gezien, terwijl zijn ideeën door velen als verkeerd en zelfs gevaarlijk werden gezien. *Emile* en *Contrat social* waren in de Republiek verboden. Het is vermoedelijk juist deze combinatie die van Rousseau een *celebrity avant-la-lettre* maakte van wie een enorme fascinatie uitging, ook bij latere generaties.⁵ De *Confessions* werden in heel Europa al snel gezien als een mijlpaal en ijkpunt in de ontwikkeling van de autobiografie.

Naar de receptie van de *Confessions* is in sommige landen onderzoek gedaan.⁶ Voor Nederland ontbreekt dit vrijwel geheel. De indruk bestaat dat Rousseau's autobibliografie juist hier weinig weerklank vond.⁷ In dit artikel zal de receptie en invloed van *Confessions* in Nederland onderzocht worden vanaf het verschijnen in 1782 tot het einde van de negentiende eeuw. Het is een

² Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland*, 51-72.

³ *De Emile van Rousseau* (Groningen 1881) Paedagogische Bibliotheek onder red. van J. Versluys, deel 12; *Jean Jacques Rousseau's Emile of over de opvoeding, ten dienste van ouders en onderwijzers*, red. Johs. H. Huijts (Rotterdam 1912).

⁴ Jean-Jacques Rousseau, *Bekentenissen*, vert. Leo van Maris (Amsterdam 1996) 13. De hier gebruikte Franse editie: *Les confessions*, Bernard Gagnebin en Marcel Raymond (red.) (Parijs 1959).

⁵ Antoine Lilti, 'The writing of paranoia. Jean-Jacques Rousseau and the paradoxes of celebrity', *Representations* 103 (2008) 53-84.

⁶ Phyllis Grosskurth, 'Where was Rousseau?', in: George P. Landow (red.), *Approaches to Victorian autobiography* (Athens 1979) 26-38, aldaar 37, meende dat Rousseau in Engeland amper invloed had, maar James Treadwell toont in *Autobiographical writing and British literature, 1783-1834* (Oxford 2005) aan dat diens invloed diepgaand en veelvormig was.

⁷ Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt, 1850-1918* (Zutphen 2008), 165 en 196. Zij onderzocht een aantal tijdschriften en concludeert dat Rousseau 'slechts zelden' werd genoemd, en dan nog negatief, en zij twijfelt 'of hij werkelijk van grote betekenis is geweest voor autobiografen'.

verkenkend onderzoek op basis van vermeldingen in kranten en tijdschriften, waarbij van de nieuwe zoekmogelijkheden in digitale bestanden gebruik is gemaakt. Hierdoor konden vele tientallen tot nu toe onbekende vermeldingen, waaronder hele artikelen over Rousseau en diens *Confessions*, in Nederlandse tijdschriften en dagbladen uit de negentiende eeuw worden getraceerd. In het bijzonder zal worden ingegaan op de vraag of het werk voor latere autobiografen een bron van inspiratie was. Voor het eerst kan aldus een beeld worden geschetst van de receptie en invloed van de Rousseau's *Confessions* in Nederland in de negentiende eeuw.

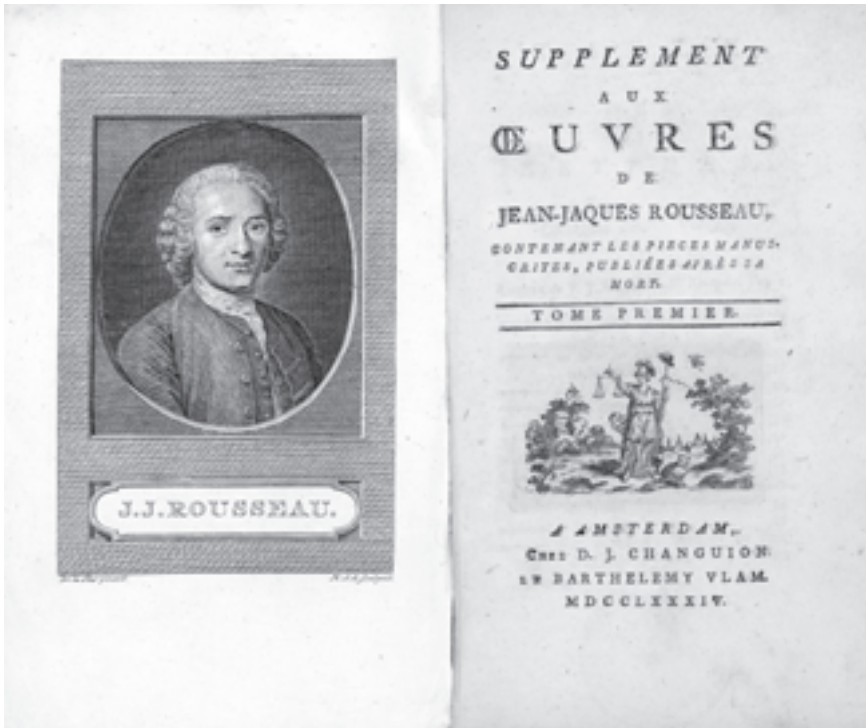
De Nederlandse oorsprong van de *Confessions*

Het eerste deel van Rousseau's *Confessions* verscheen in 1782 en een tweede deel volgde in 1789. Al twintig jaar eerder had de Amsterdamse uitgever Marc-Michel Rey zijn sterauteur Rousseau aangespoord zijn memoires te schrijven.⁸ Rousseau had zich inderdaad aan het schrijven gezet, echter zonder tot publicatie over te gaan. Toen na zijn dood bekend werd dat er tussen zijn nagelaten papieren een manuscript met memoires lag, vochten uitgevers in heel Europa om de rechten. Rey was inmiddels al overleden. Uitgevers wisten dat Rousseau's autobiografie goud waard was, en dat bleek ook zo te zijn. De totale oplage van de eerste editie van de *Confessions* is berekend op 14.000 exemplaren. Bovendien verschenen er al snel zes of zeven roofdrukken. In mei 1782 waren er volgens een schatting alleen al in Parijs 20.000 exemplaren in omloop. Tevens werden vanuit Genève exemplaren naar de belangrijkste steden in Europa gestuurd, inclusief Amsterdam.⁹ De Nederlandse lezer werd dus evenzeer bediend. Door Nederlandse boekhandelaren werd ervoor geadverteerd. De Amsterdamse boekverkoper E. van Harreveld bood de *Confessions* aan in de *Oprechte Haerlemsche Courant* van 18 juni 1782, naast diverse andere werken van Rousseau. Een andere Amsterdamse boekhandelaar, B. Vlam, kondigde op 27 maart en 29 april 1784 in *Leydse Courant* aan dat hij een nieuwe editie van de *Confessions* had ontvangen, gedrukt te Amsterdam. Inderdaad waren de *Confessions* in dat jaar door de Amsterdamse uitgever D.J. Changuion in samenwerking met Vlam uitgebracht, als aanvulling op de elfdelige *Oeuvres* van Rousseau die Marc-Michel Rey eerder had gepubliceerd.¹⁰ De Amsterdamse

8 *Correspondance complète de Jean-Jacques Rousseau*, R.A. Leigh (red.), 52 dln. (Genève/Oxford 1965-1991), IX, 368 en XIII, 136.

9 Bernard Gagnebin, 'L'étrange accueil fait aux "Confessions" de Rousseau au XVIIIe siècle', *Annales de la Société J.-J. Rousseau*, 38 (1969-1970) 106-126; Shojiro Kuwase, *Les Confessions de Jean-Jacques Rousseau en France (1770-1794). Les aménagements et les censures, les usages, les appropriations de l'ouvrage* (Paris 2003).

10 *Supplément aux oeuvres de Jean-Jacques Rousseau, contenant les pièces manuscrites publiées après sa mort* 8 dln. (Amsterdam: D.J. Changuion en Barthelemy Vlam, 1784-1790). De drukgeschiedenis van de *Confessions* is gecompliceerd. De Amsterdamse uitgave van de *Confessions* werd niet vermeld door Théophile Dufour in zijn standaardwerk *Recherches bibliographiques sur les oeuvres imprimées de J.J.*

Afb. 1 Portret en titelpagina van het eerste deel van de Amsterdamse uitgave van de *Confessions*, Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

uitgave van de *Confessions*, althans het eerste deel ervan, verscheen in 1784 als tweede deel in de serie 'Supplément aux Oeuvres de Jean-Jacques Rousseau'. Het vervolg werd in dezelfde reeks in 1790 uitgebracht. Deze Amsterdamse uitgave was ongetwijfeld bestemd voor een Nederlands lezerspubliek. Er bleef voor het werk geadverteerd worden in Nederlandse kranten. De Haagse boekhandelaar P.F. Gosse adverteerde met de *Confessions* op 13 oktober 1791 in de *Rotterdamsche Courant* en in datzelfde jaar in de *Leidsche Courant*. De *Confessions* werden ook in Nederland goed verkocht, want in de ruim honderd bibliotheekcatalogi die Gobbers onderzocht op vermelding van alle werken van Rousseau voor de eerste twintig jaar na verschijnen vond hij 29 exemplaren van de editie van 1782.¹¹ Regelmatig bleven er nieuwe uitgaven van de *Confes-*

Rousseau I (Parijs 1925). Zie verder onder meer R.A. Leigh, *Unsolved problems in the bibliography of J.-J. Rousseau* (Cambridge 1990), hierin 'The Geneva edition and the *Confessions*', 114 e.v.) en de inleiding tot de Gallimard-uitgave in Rousseau's *Oeuvres complètes* door Bernard Gagnebin en Marcel Raymond I (Parijs 1959). Voor Rousseau en Rey: David Peeperkorn, *Jean-Jacques Rousseau en zijn uitgever Marc-Michel Rey. Een verhaal uit de prehistorie van het auteursrecht* (Zutphen 2009).

¹¹ Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland*, 74.

sions verschijnen, soms aangevuld met ‘bewijsstukken’, en ook werd de tekst opgenomen in verschillende uitgaven van de werken van Rousseau, al dan niet volledig.

Een aangekondigde vertaling

Rousseau's *Confessions* was een onverbidelijke bestseller en het lag voor de hand dat er hiervan ook een vertaling zou verschijnen, zoals van de andere hoofdwerken van de schrijver. Er werd inderdaad in 1792 een vertaling aangekondigd in het voorwoord op de Nederlandse editie van de ‘gedenkschriften van Vintzenried’, in de titel aangekondigd als ‘een tijdgenoot en bekenden van den beroemden J.J. Rousseau’.¹² Jean-Samuel-Rodolphe Wintzenried komt in het zesde boek van *Confessions* ter sprake als vriend van mevrouw De Warens. Volgens Rousseau was hij ‘ijdel, dom, onwetend en onbeschaamd, maar voor het overige de beste van de wereld’, en de ‘memoires’ van deze obscure figuur zouden na zijn dood in 1772 door een broodschrijver zijn verzonnen.¹³ De anonieme vertaler prees het werk desondanks met verve aan: ‘Ik heb mijne landgenooten hier niets te zeggen, dan dit alleen, dat ik mij vleie, dat zij deze gedenkschriften niet zonder enig genoegen, in een uur van uitspanning lezen zullen, en dat ik dezelve voor de *histoire littéraire* van eenig aanbelang achtte, ten minste in zoverre, als zij op de beroemden J.J. Rousseau, eenige betrekking hebben, terwijl ik om deze reden hun ook de *Memoires* van mevrouw De Warens, van Claude Anet, als ook de *Confessions* van den onsterfelijken Geneefschen wijsgeer, voornemens ben, in hunne moedertaal te leveren’. In het kielzog van Rousseau's *Confessions* verschenen er in Frankrijk tal van echte en fictieve memoires bij uitgevers die wilden profiteren van deze hype op de boekenmarkt. Een Nederlandse recensent klaagde begrijpelijkerwijze dat hij liever de aangekondigde vertaling van de *Confessions* had besproken dan deze onbenullige memoires.¹⁴ Terwijl er snel na de Franse editie vertalingen verschenen in het Engels en Duits, zou het meer dan een eeuw duren voordat de *Confessions* in het Nederlands werd gepubliceerd. In 1916 verscheen een ingekort uitgave, een volledige uitgave volgde pas in 1996.

Een Nederlands publiek voor Franse edities

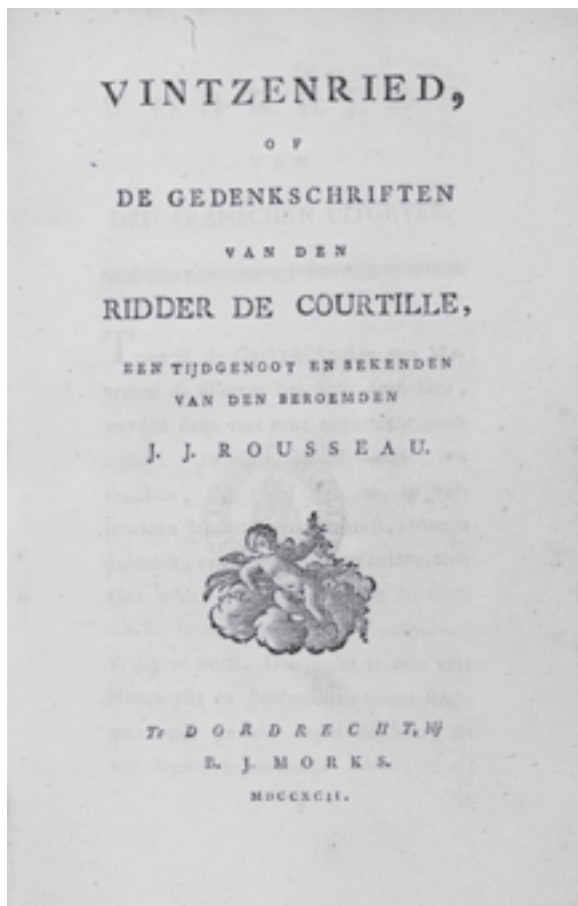
Busken Huët wist het zeker: ‘Voor den Hollander, die de vreugde van het lezen wil leeren smaken, is derhalve gemeenzame bekendheid met eene of meer

¹² Vintzenried, *of de gedenkschriften van den ridder de Courtille, een tijdgenoot en bekenden van den beroemden J.J. Rousseau* (Dordrecht: J. Morks, 1792).

¹³ Rousseau, *Bekentenissen*, 291-296, 301, 719, 770.

¹⁴ *De Boekbeschouwer* 1 (1793) 191.

Afb. 2 Titelpagina
van Vintzenried,
Bijzondere Collecties
van de Universiteit van
Amsterdam.

vreemde talen volstrekt onontbeerlijk'.¹⁵ Binnen de hogere burgerij lazten velen moeiteloos Frans.¹⁶ Ook Nederlandse autobiografen namen dat als vanzelfsprekend aan. De militair Gerrit Jan Pijman nam in zijn herinneringen, gepubliceerd in 1826, hele stukken op in het Frans, en schrijft expliciet in zijn voorwoord voldoende kennis van deze taal onder zijn lezers te mogen veronderstellen om ze onvertaald te publiceren.¹⁷

15 C. Busken Huet, 'Iets over het lezen', in: *Litteraire fantasiën en kritieken* 24 dln. (Haarlem 1912) XXV, 150-165, aldaar 159.

16 In haar studie over de leescultuur in Haarlem tussen 1850 en 1920 vond Boudien de Vries bevestigd dat het Frans in de loop van de negentiende eeuw weer belangrijker was geworden als vreemde taal voor de burgerij. Boudien de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011) 163; Willem Frijhoff, "Bastaertspraek en darteles manieren". De Franse taal in Nederlandse mond', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1898-1990* (Leiden 1991) 22.

17 Gerrit Jan Pijman, *Bijdragen tot de voornaamste gebeurtenissen voorgevallen in de Republiek der Vereenigde Nederlanden sedert het jaar 1778, tot en met het jaar 1826* (Utrecht 1826).

Wie geen vreemde talen beheerste, kon toch op de hoogte blijven van werken die onvertaald bleven, omdat tijdschriften in toenemende mate aandacht schonken aan buitenlandse literatuur. Speciaal voor dat doel verscheen een tijdschrift getiteld *Buitenlandse Letteroefeningen*. In een artikel in dit blad uit 1836 over de Duitse schrijver Jung Stilling en diens autobiografie werd een vergelijking gemaakt met de bij de lezers bekend veronderstelde *Confessions* van Rousseau. De recensent constateerde het nog maar eens: De beste boeken worden niet vertaald, want uitgevers verkozen 'slechte romans' en 'verhalen van eenen dubbelzinnigen smaak'. Jung-Stilling had belangwekkende 'Duitse *confessions*' geschreven, en de conclusie luidde: 'Niets is zeldzamer en belangwekkender dan een geschrift waardoor men eene onverhinderden blik in het inwendige leven der handwerkerslieden en burgerklassen vermag te slaan, daarvan getuigt de graagte, met welke de huisselijke taferelen van J.-J. Rousseau en het tooneelspelersleven door Goldoni beschreven gelezen worden. Dit gemis in de geschiedbeoefening der menschheid is hier thans opeens aangevuld.'¹⁸ De memoires van de populaire toneelschrijver Goldoni, in één adem genoemd met Rousseau, waren in Nederland eveneens populair. *Heinrich Stillings Jugend, eine wahrhafte Geschichte* en de vervolgen daarop waren al in 1786 in Nederlandse vertaling verschenen, nieuwe uitgaven volgden in 1828, 1848 en 1853-1854, maar de in 1787 in het Frans verschenen memoires van de populaire toneelschrijver Carlo Goldoni bleven onvertaald.¹⁹

Enige bekendheid met de internationale literatuur werd in de Nederlandse pers bij de gemiddelde lezer verondersteld, en dat gold zeker voor de *Confessions* van Rousseau. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de uitvoerige inleiding die P. van Limburg Brouwer schreef bij zijn vertaling van *Het leven van Benvenuto Cellini* uit 1843. Van Limburg Brouwer wees erop hoe belangrijk 'zoals Bilderdijk zegt, *eigen-levensbeschrijvingen*' zijn, vooral 'om de mensch te leren kennen'.²⁰ Weliswaar zijn 'eigen-levensbeschrijvers' soms 'eenzijdig', maar ze schrijven niet met 'het oogmerk om hun [tijdgenoten en nakomelingen] leugens te vertellen'. 'Daarom ook noemen sommigen, zoals vader Augustinus en Rousseau, hunne levensbeschrijvingen een *belijdenis*, een *biecht*'.

Op vergelijkbare wijze prijst de predikant M. Cohen Stuart zijn vertaling aan van de *Levensbeschrijving van Claus Harms door hemzelven medegedeeld* uit 1852. In zijn inleiding prijst hij Harms' werk als 'beter dan de *Confessies* van een Rousseau, degelijker dan zooveel memoires en gedenkschriften van lateren tijd', en vooral van belang 'voor hem, wien 't om de kennis van het menschelijk hart is te doen'. Het boek is 'geen kroniek' en 'geen openlijke biecht', maar

18 *Buitenlandse Letteroefeningen* 2 (1836) 546.

19 Hendrik Stillings *kindheid, jongelingsjaaren en vreemdelingschap, een waare geschiedenis* (Arnhem 1786); *Mémoires de M. Goldoni pour servir à l'histoire de sa vie et à celle de son théâtre* 3 dln. (Paris 1787).

20 *Het leven van Benvenuto Cellini* (Groningen 1843), p. v. Het werk werd later met dezelfde inleiding uitgegeven als afzonderlijk deel van de reeks "Romantische Werken van P. van Limburg Brouwer (Leiden z.j.).

‘een ware, trouwe geschiedenis van het leven zijner ziel’.²¹ In het midden van de negentiende eeuw zijn in Nederland, net als elders in Europa, de *Confessions* het ijkpunt geworden voor autobiografisch schrijven, hoe men verder ook over Rousseau mocht denken. In de Nederlandse pers blijft daarom belangstelling bestaan voor nieuwe Franstalige uitgaven van de *Confessions*. In 1835 kondigt bijvoorbeeld *De Bredasche Courant* aan:

De heer Ravenel, onder-bibliothecaris der stad Parijs, is in het bezit gekomen van een afschrift der handschriften van J.J. Rousseau, welke in de openbare boekerij van het kanton Neuchâtel bewaard worden. Daaronder bevinden zich de ‘pièces justificatives’ van de *Confessions*, waartoe de schrijver zijne lezers meermalen verwijst, doch waarvan de uitgave door de eerste uitgevers is nagelaten, om redenen van welvoegelijkheid, welke gezegd worden thans niet meer te bestaan. Er zal nu eene nieuwe uitgave van Rousseau in ’t licht komen, waarin de gemelde handschriften talrijke bijvoegsels zullen gevonden worden.²²

Persoonlijke reacties

Op 24 juni 1782, vlak na het verschijnen van de *Confessions*, noteerde baron Gijsbert-Jan van Hardenbroek in zijn dagboek een gesprek met stadhouder Willem V over Rousseau’s boek. De baron had expliciet aan de Prins gevraagd of hij de *Confessions* van Rousseau had gelezen, wat deze bevestigde. De reden voor zijn vraag vermeldde Van Hardenbroek ook, namelijk dat in dat boek ‘verscheyde traits wierden gevonden, die volmaakt overeenstemde met ’s Princen gemoedsgestalte en ontmoetingen’, en daar was Prins Willem het, opmerkelijk genoeg, geheel mee eens.²³ Dat in de hogere kringen de *Confessions*, net als de andere werken van Rousseau druk gelezen werden, wordt onder meer bevestigd in de correspondentie van de jeugdige Gijsbert Karel van Hogendorp die het werk eveneens las in het jaar van publicatie. Hij schreef aan zijn moeder ‘Rousseau dans ses *Confessions* et Chesterfield dans ses *Lettres* m’éclairent. Je commence à (...) démêler le vrai du faux jusques dans Jean-Jacques’. Twee jaar later schreef hij over de *Confessions*: ‘Ce dernier de ses ouvrages m’a prêché plus que tout autre, plus qu’aucun exemple au monde encore’. Van Hogendorp was duidelijk een bewonderaar van Rousseau, zij het niet een kritiekloze.²⁴

²¹ Claus Harms, *Levensbeschrijving van Claus Harms door hemzelven medegedeeld* vert. M. Cohen Stuart (Alkmaar 1852), p. iv.

²² *De Bredasche Courant* 1835.

²³ F.J.L. Krämer en A.J. van der Meulen (red.), *Gedenkschriften van Gijsbert-Jan baron van Hardenbroek* 6 dln. (Amsterdam 1901-1918) III, 558, aantekening van 24 juni 1782. Belangstelling aan het hof blijkt ook uit het dagboek van een andere hoveling, S.P.A. van Heiden Reinestein, zie Jan K.H. van der Meer en Lotte C. van de Pol (red.), *De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein, kamerheer en drost, 1777-1785* (Zwolle 2007) 84, aantekening van 13 juli 1778: ‘De brieven uit Frankrijk geven te kennen dat J.J. Rousseau zojuist de 2de dezer plotseling is gestorven te Ermenonville, op tien uur van Parijs waar hij zich had gevestigd’.

²⁴ *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp* I (Den Haag 1866) 140. Louis

Rijklof Michael van Goens was al vanaf de jaren 1760 een aanhanger en verdediger van Rousseau. Ook hij las de *Confessions* snel na verschijnen. In een in het Duits gepubliceerd werk schreef hij 'Ich gab Ihnen dünkt mich, schon eine kleine Probe meiner 'Bekentnisse', die, wenn Ich sie je schreibe, wohl nicht so elegant als die von Freund Hans Jacob aber wohl so wahr und nach der Natur ausfallen würden'. Hans Jacob, oftewel Jean-Jacques, fungeert hier als voorbeeld, en inderdaad had Van Goens, zoals hij hier schreef, eerder een jeugdherinnering in een Duits tijdschrift gepubliceerd.²⁵ Inmiddels hadden de *Confessions* het enthousiasme van Van Goens voor Rousseau wel getemperd en concludeerde hij dat deze 'in 't geheel mijn man niet [is], noch als mensch, noch in zijne wijze van denken over den godsdienst'. (...) Rousseau beoordeelde zichzelf en andere mensen altoos scheef. Ik ken geen geschrift, waar in dit tot zulk een trap plaats heeft, als de *Confessions*'.²⁶ Zijn neiging tot introspectie had Van Goens wel gemeen met Rousseau. Hij hield een dagboek bij, waarvan duizenden bladzijden bewaard zijn en schreef enkele autobiografische schetsen.²⁷

Van Goens was niet de enige Nederlander van zijn generatie die na lezing van de *Confessions* zijn visie op Rousseau bijstelde. Hiëronymus van Alphen was net als Van Goens eerst enthousiast over Rousseau, vooral over diens ideeën over de opvoeding. Na lezing van de *Confessions* veranderde hij van mening, en in de tweede druk van zijn *Mengelwerk in proza en poëzij* uit 1802 verklaarde Van Alphen dat het boek 'het zedelijk karakter van dien man bij mij niet verhoogd' had, maar ertoe geleid 'dat ik thands twijfel wie van beide [Rousseau of Voltaire] meer kwaads in de harten der menschen gezaaid heeft'.²⁸

De vooraanstaande intellectueel Willem de Clercq stelde eveneens zijn mening over Rousseau al lezend in de *Confessions* bij. In zijn geval is dat precies na te lezen in het uitvoerige dagboek, dat hij deels in het Frans schreef. Aanvan-

Gerardus Josephus Verberne, *Gijsbert Karel's leerjaren* (Amsterdam 1931) 161-162; Gobbert, *Jean-Jacques Rousseau in Holland*, 277 en noot 945.

²⁵ In *Gnothi seauton oder Magazin zur Erfahrungsseelenkunde* Carl Philipp Moritz en Salomon Maimon (red.), 10 dln. (1783-1793). Zie Viktoria Franke, 'Het stokpaardje van een hoogleraar en regent in ruste. R.M. van Goens (1748-1810) en de psychologie', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 28 (2005) 1-13.

²⁶ Pieter Johan Cornelis de Boer, *Rijklof Michael van Goens (1748-1810) en zijn verhouding tot de literatuur van West-Europa* (Amsterdam 1938) 93-94. Cunninghame van Goens, *Ueber moralischen Ehebruch, Weiber Unbestand, Weiberlaunen, Weiber-Eifersucht* (Leipzig 1811) 190.

²⁷ Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, Handschrift 130 D 1 : A 3, 'Some memorandums of my life'. W.H. de Beaufort (red.), *Brieven aan R.M. van Goens en onuitgegeven stukken hem betreffende* (Utrecht 1884) I, 1-79. Vgl. H.W.T. Tydeman, vert., 'Eigen levensbeschrijving van R.M. van Goens' *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant over het jaar 1867* 21-110. Zie ook J. Stouten e.a., 'Verkenning van "Some memorandums of my life" van R.M. van Goens', *Voortgang* 5 (1984) 81-101. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, Handschrift 130 D 1, 'Kurze Uebersicht meiner Geschichte, 1803-1807'. Het dagboek over de jaren 1786 tot 1802 en 1806 tot 1809 (61 dln., ca. 4300 folio's) berust eveneens op de Koninklijke Bibliotheek: Handschrift 130 G 3-11; zie ook J. Bos, *Inventaris van het archief van Rijklof Michael van Goens (1748-1810)* (Den Haag 1987).
²⁸ Hiëronymus van Alphen, *Mengelwerk in proza en poëzij* (1802), geciteerd in De Boer, *Rijklof Michael van Goens*, 138-139; Van Alphens uitspraak werd later onder meer herhaald in J.I.D. Nepveu, *Dichtwerken van mr. Hieronymus van Alphen* (Utrecht 1838), inleiding.

kelijk had De Clercq grote bewondering voor Rousseau. Hij vond diens stijl in de *Confessions* 'plus attachante que celle d'un roman'. Verder lezend vond hij Rousseau echter te zelfingenomen al had hij wel de verdienste oprecht te zijn, geloofde De Clercq.²⁹ Toen hij het boek uit had, noteerde hij op 24 januari 1817: 'J'ai fini le 3e volume des *Confessions* de Rousseau, mais l'illusion de cet homme-là diminue pour moi de page en page'.³⁰

Rousseau en zijn *Confessions* in de pers

Al snel na verschijnen werd er in de Nederlandse pers regelmatig gerefereerd aan de *Confessions*. In 1783 verscheen een uitgebreide levensbeschrijving in het tijdschrift *De Rhapsodist*, met een positieve teneur, concluderend dat in een valse en schijnheilige wereld Rousseau's doel was geweest te 'leeven voor de waarheid', wat de boodschap is van zijn *Confessions*.³¹ Vaak kunnen de auteurs het niet nalaten daaraan hun eigen opinie toe te voegen, positief of negatief, maar meestal pogend om tot een genuanceerd oordeel te komen. Een vroeg voorbeeld is de publicist Petrus van Woensel, die in zijn verslag van een reis naar Turkije uit 1792 terloops schrijft: 't Is vreemd, dat een man, die waant de binnenste schuilplaatsen van zijn hart te doorsnuffelen en open te leggen, 't zelve zo weinig gekent heeft, dat hij de waare, de geheime beweegredenen, die hem tot die *Confessions* aanspoorden, voorbij gezien heeft, de zucht namelijk om zonderling te zijn, de drijfveer van de meeste zijner daaden'.³²

Beschouwingen over Rousseau als mens bleven verschijnen en waren als vanzelfsprekend gebaseerd op een interpretatie van zijn *Confessions*, later ook op zijn daarna gepubliceerde brieven. Een voorbeeld is een zeer uitvoerig artikel in de *Leidsche Courant* van 18 december 1826, waarin Rousseau wordt getypeerd als briljant maar gefrustreerd. Vijftig jaar later verscheen in *Tijdspiegel* een essay over Rousseau, waarin de hoogleraar in de wijsbegeerte B.H.C.K. van der Wijck zich ten doel had gesteld na te gaan 'op welke wijze zijne lotgevallen en schriften met zijn karakter samenhangen'. Uitgangspunt waren de *Confessions*, die volgens Van Wijk waren geschreven met 'schaamteloze openhartigheid', waarbij hij betwijfelde of deze 'belijdenisschriften geheel te vertrouwen zijn', want memoires uit de achttiende eeuw lijken immers veel op romans. De 'beruchte aanhef' wordt uitvoerig geciteerd, en Van der Wijck kan zich voorstellen dat de lezer geneigd is het boek 'met verachting van zich te slingeren'. Maar vervolgens wijst hij erop 'hoe talrijke aardige tooneelen' het boek bevat, om vervolgens te pleiten voor begrip voor 'onzen held'. Kortom, in deze uit-

²⁹ Margaretha Hendrika Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur* (Groningen 1962) 21.

³⁰ Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, Reveilarchief, Willem de Clercq, Dagboek VI (1816-1817), 143.

³¹ *De Rhapsodist* 6 (1783) 75-101.

³² [Petrus van Woensel], *Aanteekeningen gehouden op eene reize door Turkije, Natoliën, de Krim en Rusland in de jaaren 1784-89*, 2 dln., ('Constantinopelen: Van de Hegira', 1792-1795), I, 205-206.

voorige beschouwing in een populair tijdschrift probeerde Van Wijck via een uitgekende retoriek een genuanceerd beeld van Rousseau te schetsen.³³

Vaak bereikten ideeën van Rousseau de lezers via Nederlandse auteurs, zoals Willem Ockerse, die in zijn *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* verklaarde schatplichtig te zijn aan Rousseau, naast onder anderen Montaigne, Pope, Richardson en Sterne: 'Zij hebben mij overtuigd, dat de mensch eene onuitputbare bron is, en een spoor aangewezen, om hunne ontdekkingen met nieuwen te vermeerderen.'³⁴ Van Ockerse verscheen tussen 1823 en 1826 in drie delen een autobiografisch geschrift *De vruchten en resultaten van een zestigjarig leven*.³⁵ Na de postume publicatie van het derde deel, nu wel van zijn naam als auteur voorzien (de eerste delen waren anoniem verschenen), werd hij prompt vergeleken met Rousseau in een artikel in het *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren*.³⁶ Het anonieme artikel is een pleidooi voor het genre van de autobiografie:

(Men kan) zijn eigen persoon nemen tot hoofdstoffe des boeks, en andere zaken ermede in verband brengen (...), men kan op die wijze groot nut stichten. Een versch voorbeeld geven daarvan *De vruchten en resultaten van een zestigjarig leven* van onzen, nu reeds ontslapen, W.A. Ockerse. En wat een menigte eigenlevensbeschrijvingen en gedenkschriften bezitten wij van, meer en min beroemde, mannen, die voor de vorming van ons verstand en hart allerheylzaamst zijn ...

De auteur noemt vervolgens Montaigne's *Essais*, die 'men een poos tijds tot zijn vademecum gehouden heeft' evenals de *Confessions* van Rousseau, die hij wel 'oneindig kleiner' noemt. Ook elders werden Ockerse's *Vruchten* en Rousseau's *Confessions* met elkaar vergeleken. Ockerse won het meestal van zijn Franse voorganger, want zijn 'schat van levenswijsheid' werd geprefereerd boven 'de mislukte proefnemingen eener volledige autobiografie bijvoorbeeld, die van Rousseau en Semler'. Het valt hierbij op dat ook de autobiografie van de verlichte theoloog Johann Salomon Semler bij de lezers bekend werd verondersteld, hoewel diens *Lebensbeschreibung von ihm Selbst abgefasst* evenmin in het Nederlands was vertaald.³⁷ Terwijl de ene recensent Ockerse's *Vruchten* prees als 'vrijmoedig en open, niet onbeschaamd en onkiesch als Rousseau', klaagde een ander er juist over dat het boek te weinig persoonlijk was.³⁸ Veel later, in 1890, noemde de predikant-schrijver J.P. Hasebroek ondanks zijn waardering voor diens *Vruchten* Ockerse 'minder welsprekend' dan Rousseau.

³³ B.H.C.K. van der Wijck, 'J.J. Rousseau', *Tijdspiegel* (1867) I, 457-488.

³⁴ Willem Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* 3 dln. (Utrecht 1788-1797).

³⁵ [Willem Ockerse], *Vruchten en resultaten van een zestigjarig leven* 3 dln. (Amsterdam 1823-1826).

³⁶ 'Iets over onze onderlinge verkeerling', *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren* 'verzameld door N.G. van Kampen', VI, 2 (Amsterdam 1826) 261-282, aldaar 279.

³⁷ Johann Salomon Semler, *Semler's Lebensbeschreibung von ihm Selbst abgefasst* 2 dln. (Halle 1781-1782).

³⁸ Johanna Stouten, *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk* (Amsterdam 1982) 219, citaten uit *De Recensen ook der Recensenten* 17 (1824) 353-354 en *Letterkundig Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak* (1824) I, 279-283.

Dat laat zien dat Rousseau's *Confessions* gedurende de hele negentiende eeuw als toetssteen bleef fungeren.³⁹

De *Confessions* als ijkpunt

Dat Rousseau's *Confessions* al vroeg in de negentiende eeuw een plaats hadden verworven in de zich ontwikkelende canon van klassieke autobiografische teksten blijkt uit de paragraaf 'Levensbeschrijvingen' in het in 1829 verschenen *Handboek der dichtkunde en welsprekendheid*: 'Er zijn levensbeschrijvingen door de personen zelve (autobiographiën) die, wanneer zij met onpartijdigen geest van opmerking gesteld zijn, bijzonder veel leerrijks en belangrijks bevatten'.⁴⁰ De paragraaf wordt besloten met een literatuurlijst waarop wordt vermeld: '*Confessions* de J.J. Rousseau, Gen. 1782, 3 vol.', temidden van andere bekende namen zoals Augustinus, Cardano, Cellini en Marmontel. N.G. van Kampen, noemde Rousseau ook in zijn *Handboek van de geschiedenis der letterkunde* uit 1835, maar daar was hij kritischer, want Rousseau 'heeft met eene zeldzame en overdrevene vrijmoedigheid (of liever vrijpostigheid) zijn vroegere ongeregeldheden beschreven, onder den titel van belijdenissen (*Confessions*) (...), maar zelfbedrog vertoont zich hier op iedere bladzijde'.⁴¹

Over Rousseau kon men in Nederland moeilijk op een neutrale wijze schrijven, ondanks de pogingen tot nuance bij diverse auteurs kiest men toch partij, soms voor, vaker tegen. Een voorbeeld hiervan is te vinden in een verslag uit 1862 van de al eerder genoemde predikant Hasebroek over zijn verblijf in Genève, de stad van zowel Calvijn als Rousseau:

Waar bestond ooit tusschen twee menschen grooter verschil, dan tusschen Jean Calvijn en Jean-Jacques Rousseau? den schrijver der *Institutio*, en den auteur der *Confessions*? (...) Beiden (zijn) groot door de gaven des geestes hun verleend (...), terwijl beiden in zekeren zin streven naar één zelfde ideaal: de bevordering van het heil des menschelijken geslachts.

Rousseau bepleitte echter een 'valschelijk genaamde redelijke godsdienst'. Het bewijs wordt als volgt geleverd:

Men hoore ze beide spreken, Rousseau in het eerste woord van zijn *Confessions* (...): 'Dat vrij de bazuin des laatsten oordeels klinke, wanneer zij wil, met dit boek in de hand, zal ik mij voor den oppersten Regter stellen. Ik zal vrijuit zeggen: zie hier wat ik gedaan, wat ik gedacht heb en wie ik was. (...) Ik heb mij getoond

39 Stouten, Willem Anthonie Ockerse, 223. J.P. Hasebroek, *Een dichter-album van voor honderd jaren. De gedachtenis aan Bellamy en zijne kunstvrienden nog eens vernieuwd* (Amsterdam 1890).

40 J.G. Eschenburg en N.G. van Kampen, *Handboek der dichtkunde en welsprekendheid* (Rotterdam 1829) 515. Er worden ook enkele minder bekende Duitse auteurs genoemd, maar dit handboek was dan ook een Nederlandse bewerking van een Duitse publicatie.

41 N.G. van Kampen, *Handboek van de geschiedenis der letterkunde*, III, *Geschiedenis der nieuwere letterkunde* (Haarlem 1835) 287.

zoals ik was: verwachtelijk en laag als ik het geweest ben, goed, edelmoedig, verheven als ik het geweest ben: ik heb mijn binnenste onthuld, gelijk gij zelf het gezien hebt, eeuwig Opperverzen!’.

Het commentaar van de reizende predikant luidt: ‘Welk eene verblindings! Welke eene onbeschaamdheid!’ Maar ondertussen waren zijn lezers wel meer over Rousseau te weten gekomen. In een in 1881 in druk verschenen lezing *Van Calvijn tot Rousseau* maakte de theoloog J.H. Gunning jr. eenzelfde vergelijking, waarbij hij de *Confessions* typeert als ‘een krankheidsgeschiedenis van overgeprikkelde gevoeligheid’.⁴² Predikanten en hervormde theologen domineerden de Nederlandse pers en zij bepaalden het betrekkelijk negatieve beeld dat hier van Rousseau bestond maar tevens zorgden zij er met hun publikaties voor dat de Franse schrijver in de belangstelling bleef staan.

De *Confessions* als inspiratie

Dienden de *Confessions* ook als voorbeeld voor Nederlandse autobiografen? Er zijn weinig auteurs die expliciet vermelden dat ze een bepaald voorbeeld volgden, en bij degenen die dat wel doen, valt allereerst op dat hun voorbeelden uiteenliepen. De predikant B.H. Steringa Kuyper noemde in 1840 de Engelsman W.H. Harrison. Jean Deel was in 1845 geïnspireerd door de Duitser Heinrich Zschokke en A.L. Bruyn Kops in 1848 door de Fransman Emil Souvestre.⁴³ Er zijn ook enkele autobiografen die Rousseau expliciet noemen als hun bron van inspiratie, zoals de Gelderse edelman Johan Frederik Carel van Hardenbroek. Op de jeugdige leeftijd van 23 jaar zette hij zich in 1829 aan het schrijven van zijn autobiografie, geïnspireerd door de *Confessions* van Rousseau. Slechts de eerste acht bladzijden van zijn manuscript zijn bewaard, maar die zijn wel gevuld met een analyse van zijn karakter, gevoelens en kinderjaren, duidelijk geïnspireerd door Rousseau en bovendien geschreven in het Frans, de taal van zijn grote voorbeeld.⁴⁴ Jan Lodewijk Willem de Geer

⁴² J.H. Gunning jr., *Van Calvijn tot Rousseau* (Rotterdam 1881) 86, noot 14 verwijst naar George Sands visie op Rousseau ‘in den merkwaardigen Notice, in 1841 voor hare nieuwe uitgave van de *Confessions de J.-J. Rousseau* geplaatst’.

⁴³ B.H. Steringa Kuyper, *Uit het gedenboek van eenen dorpspredikant. Levens-ervaringen – Aantekeningen* (Winschoten 1840) III-IV, het boek was anoniem gepubliceerd. Hij verwijst naar William Henry Harrison, *Tales of a physician* dat aanvankelijk verscheen als reeks rond 1830 en later werd vertaald als *Dagboek van een geneesheer* 3 dln. (Amsterdam 1842-1843). De uitgever voegde een verwijzing toe naar een ander, bijna gelijknamig boek: Samuel Warren, *Bladen uit het dagboek van een geneesheer* (Sneek 1854), een vertaling van *Passages from the diary of a late physician*, dat tussen 1832 en 1838 in afleveringen in een Engels tijdschrift was verschenen, en daarna succesvol in boekvorm. Jean Philippe Marie Deel, *Een Haagsch patricier in den Franschen tijd. Herinneringen aan het voorleedenen* (Zutphen 1953). Heinrich Zschokke, *Mijn leven, denken en werken* (Amsterdam 1842), vertaling van *Eine Selbstschau*. De tweede druk verscheen in 1847 te Utrecht bij W.H. van Heijningen. Het manuscript A.L. De Bruyn Kops berust op de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, Reveil 01: 1225, Emile Souvestre, *Gedenkschriften van een handwerkman* ‘vrij gevolgd door L. van Hoogveen-Sterck’ (Amsterdam 1853), verscheen een jaar na de Franse uitgave.

⁴⁴ Gelders Archief, Arnhem, Familearchief Van Spaen inv.nr. 256.

van Jutphaas, een gepensioneerde griffier van de Staten-Generaal, begon zijn autobiografie rond 1850 met een citaat: 'Waar is wat Rousseau zegt: "Nul ne peut écrire la vie d'un homme que lui-même"'. Ook over zijn motief vanaf dat moment een dagboek bij te houden, sprak De Geer zich uit: 'Ik heb voorgenomen om van nu af een dagboek te maaken als middel om te vorderen in zelfkennis en beoeffening van geloof en deugd, en daarin iedere avond of ten minste van tijd tot tijd, van zelfbeproeving, zelfbeoordeeling naar mijn beste wensen neder te schrijven.'⁴⁵ Na een militaire carrière, waarbij hij het bracht tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, schreef Willem Rooseboom een meer dan duizend bladzijden tellende autobiografie, die hij begon met een uitvoerig citaat uit Rousseau's *Confessions*, gevolgd door een uitgebreide analyse van zijn grote voorbeeld.⁴⁶ Voor generaal J. Penning Nieuwland was Rousseau eveneens een voorbeeld, maar dan als negatief rolmodel.⁴⁷ Deze militair in ruste schreef: 'Mijn gansche leven door ben ik door hartstogt voortgezweept geworden, die mij veel leed en berouw veroorzaakt, en waarover ik den sluijer werp, want ik zie geene noodzakelijkheid om als Jean-Jacques Rousseau te konfesseeren.' Desondanks schrapte W.R. van Hoëvell, die het manuscript in 1859 publiceerde in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, grote delen van de autobiografie 'om geene personen te grieven ofschoon dat weggelatene hoogst lezenswaardig is'.

De invloed van Rousseau kon ook indirect doorwerken, zoals bij Keetje Hooijer-Bruins, die in 1884 als een van de eerste vrouwen een autobiografie publiceerde. Zij had de *Histoire de ma vie* van de Franse schrijfster George Sand als voorbeeld genomen, gepubliceerd in 1854.⁴⁸ George Sand was een Rousseau-adept en zij had in 1841 een nieuwe uitgave van diens *Confessions* verzorgd, waarbij ze een enthousiast voorwoord had geschreven: 'Mon dieu! comme ce livre des *Confessions* nous a impressionnés!'. Hoewel de romans van George Sand op een enkele uitzondering na niet vertaald werden in het Nederlands, waren ze wel populair in Nederland.⁴⁹ Naar de autobiografie van de populaire schrijfster werd hier uitgezien, zoals blijkt uit een bericht in de *Algemeene Konst- en Letterbode* in 1854:

Mevrouw Dudevant (George Sand) heeft de geschiedenis van haar leven aan een der voornaamste nieuwsbladen te Parijs verkocht voor 1000.000 francs. (...) Hoog is de nieuwsgierigheid gespannen voor een werk, dat, wanneer de schrijfster de openhartigheid van Rousseau's *Confessions* navolgt, een merkwaardig verschijn-

45 Rijksarchief Utrecht, Familiearchief De Geer van Jutphaas, inv.nr. 301.

46 Koninklijk Instituut voor Taal- en Volkenkunde, Leiden, inv.nr. H 1319-1.

47 W.R. van Hoëvell (red.), 'Aanteekeningen van de generaal J. Penning Nieuwland over zijn leven. Autobiographie', *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 21 (1859) II, 1-30.

48 *Mijne levensgeschiedenis verteld aan mijne kinderen* 2 dln. (Batavia 1884); George Sand, *Histoire de ma vie* (Paris 1854-1855), eerst verschenen als feuilleton.

49 *Les Confessions de J.-J. Rousseau. Nouvelle édition précédée d'une Notice par George Sand* (Paris 1841), V.

sel zal zijn in de letterkundige wereld, zowel door de buitengewone geestesgaven der schrijfster, als door haar avontuurlijke levensloop.⁵⁰

Reeds in de eerste bladzijden van haar *Histoire de ma vie* bespreekt Sand hoe zij de invloed van Rousseau had ondergaan.⁵¹ Al werd haar autobiografie niet vertaald, Busken Huet nam in zijn in 1877 verschenen studie *George Sand* hele gedeelten in vertaling over, en met nog meer toevoegingen werd deze tekst vervolgens opgenomen in zijn meermaals herdrukte reeks *Litterarische phantasiën en kritieken*.⁵²

Op Adriaan van der Willigen, overleden in 1841, auteur van een omvangrijke autobiografie, heeft Rousseau grote invloed gehad, al schrijft hij nergens expliciet dat hij diens *Confessions* als voorbeeld nam. Zijn literaire held brengt hij wel meermaals ter sprake. Zo schrijft hij op jeugdige leeftijd boeken van Rousseau te hebben gekocht, die hun uitwerking niet misten: 'De goede Jean-Jacques had mij hierover [de menselijke maatschappij] leren denken en mij indedaad digter aan de natuurstaat gebragt'. En later stelt hij vast: 'Jean-Jacques bleef altoos mijn geliefkoosde schrijver'. Tijdens een lang verblijf in Frankrijk bezocht hij plekken waar Rousseau had gewoond en zag hij een toneelstuk over diens leven: 'De acteur die de rol van Jean-Jacques speelde, geleek zeer wel na die groote en goede man, voor zover wij volgens portraiten konden oordeelen'.⁵³

Multatuli: 'Jean-Jacques Rousseau in kleinere editie'

De beroemdste Nederlandse schrijver van de negentiende eeuw, Eduard Douwes Dekker, werd door zijn tijdgenoten vaak met Rousseau vergeleken. Dat deed hijzelf ook. Zijn leven lang heeft Dekker zich bezig gehouden met Jean-Jacques Rousseau, zowel met diens werken als diens persoon. In de *Max Havelaar*, in de *Ideeën*, in zijn brieven en in zijn voordrachten, overal duikt de Franse schrijver op. Veel referenties betreffen *Emile*, andere het *Contrat social*, en regelmatig gaat het ook over de *Confessions*. In de *Max Havelaar*, uit 1860, bevatte het befaamde 'pak van Sjaalman' onder meer een verhandeling 'over den Emile van Rousseau'.⁵⁴ In een brief aan zijn uitgever Kruseman, geschreven in 1851, had Dekker zijn letterkundige program geopenbaard: 'Ik heb over dat alles folianten klaar – op 't schrijven na'. Op de lijst staat onder

50 Suzan van Dijk, 'George Sand in Nederland. Ontwikkelingen in het receptieonderzoek', *De Negentiende Eeuw* 34 (2010) 70–93, het citaat aldaar 87.

51 Georges Sand, *Histoire de ma vie* 20 dln. (Paris 1854–1855). De drukgeschiedenis is gecompliceerd, zie de editie *Histoire de ma vie: texte intégral*, Martine Reid (red.) (Parijs 2004).

52 C. Busken Huet, *George Sand* (Amsterdam 1877).

53 Lia van der Heijden en Jan Sanders (red.), *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766–1841). Een autobiografie uit een tijdperk van overgang* (Hilversum 2010) 39, 105, 120, 314.

54 Multatuli, *Volledige Werken* (=VW) 25 dln. (Amsterdam 1950–1995), I, 39.

meer ‘mijne confessions, – à l’instar van Rousseau’.⁵⁵ Het is duidelijk dat Dekker de *Confessions* kende. Hij had Rousseau al op jonge leeftijd gelezen. In één van zijn eerste literaire pogingen, ‘Losse bladen uit het dagboek van een oud man’, geschreven rond 1843-1845, roept de dagboekschrijver uit dat hij lang twijfelde tussen Rousseau en Napoleon, maar uiteindelijk de voorkeur gaf aan de tweede, de man van de daad.⁵⁶ De vergelijking tussen zichzelf en Rousseau bleef Dekker zijn leven lang maken, zoals in een brief uit 1845 aan zijn geliefde Tine:

Ik veronderstel, dat gij nooit iets van J.-J. Rousseau hebt gelezen, maar die man had dezelfde ongeschiktheid voor het dagelijksch leven. (...) Rousseau zag het zelf in, dat hij in de wereld niet paste, daarom zonderde hij zich af, en schreef.

En later stelt Dekker: ‘Ik denk niet zoo stout, zoo verheven als J.J.R., maar zijne onbekwaamheid voor het dagelijksch leven heb ik, helaas geheel en al.’⁵⁷

In de loop van Dekkers leven bekoelde zijn verering voor Rousseau. In 1874 schreef hij aan J.N. van Hall:

Ik bestudeer tegenwoordig Rousseau. Hij bevalt me veel minder dan toen ik hem, 20 jaar geleden, voor het laatst las. Is mijn oordeel rijper dan toen, of, over de rijpheid heen dan, stomper?⁵⁸

In een andere brief uit dat jaar waardeert hij Rousseau (‘dien ik volstrekt niet in alle opzichten hoog stel’) nog wel omdat hij zijn ‘vrijheid als denker en schrijver’ wist te bewaren.⁵⁹ Dekker las Rousseau opnieuw, omdat hij Mimi, zijn toekomstige tweede vrouw, had aangeraden diens *Emile* te lezen.⁶⁰ Helaas werd Mimi zo ‘Rousseaugezind’, dat Dekker haar moest uitleggen ‘hoe hij in z’n schrijven knoeide’.⁶¹ Mimi bleef toch geïnteresseerd in Rousseau. In een latere brief schreef Dekker aan de literator W.A. Paap: ‘M’n vrouw leest heel studieus den *Emile* van Rousseau’.⁶² En in een brief aan vrienden uit 1883 bestelde Mimi een exemplaar van de *Confessions*, liefst ‘voor een kleinigheid’ van ‘een boekenjoodje’.⁶³ Ze ontving het werk snel, met een exemplaar van de autobiografie van Cellini, waaraan ze eerst begon, want die ‘zag er zoo aantrekkelijk uit’.⁶⁴ In die laatste brief herhaalt ze de opinie van Dekker: Rousseau is ‘niet oprecht’. In een brief van 7 augustus 1883 schreef Dekker aan vrienden dat Mimi ‘zeer is ingenomen’ met de ‘autobiografie van Benvenuto Cellini’. ‘Daarna’, vervolgt hij:

⁵⁵ VW IX, 129.

⁵⁶ VW VIII, 372.

⁵⁷ VW VIII, 528.

⁵⁸ VW XVII, 168.

⁵⁹ VW XVII, 174.

⁶⁰ VW XVII, 178.

⁶¹ VW XVII, 180.

⁶² VW XX, 633.

⁶³ VW XXII, 657.

⁶⁴ VW XX, 680.

... begint zij aan de *Confessions*. Daarmee zal zij, hoop ik, minder ingenomen zijn. Ik houd niet van Rousseau om z'n valsch natuurgeknutsel. (...) Ook houd ik Rousseau voor *niet* oprecht, al pronkt hij met zelfbeschuldiging. Juist dat pronken komt me verdacht voor. Doch ook zonder dat, ik meen hem van leugen en opsiering te kunnen overtuigen.

Tot slot voegt Dekker toe dat dit wel 'opiniën uit vroeger tijd' zijn: 'Zoodra ik kan, ga ik hem eens weer lezen'.⁶⁵

Zelf slingerde Dekker heen en weer tussen openheid over zijn eigen privéleven en afscherming daarvan. In een brief aan zijn uitgever, G.L. Funke, schreef Dekker over zijn angst voor een schandaal, omdat hij nog niet officieel met Mimi getrouwd was.⁶⁶ Hij was inmiddels een bekende Nederlander geworden, met alle gevolgen vandien. Dekkers houding is ambivalent. Hij schrijft: 'Zie, ik geef niet om de opinie, maar om 't verlies van stemming, als men die opinie openbaart door scheldwoorden of glazen ingooien'. Dan volgt weer een vergelijking met Rousseau: 'Op zoo'n manier heeft men Rousseau van 't eene land naar 't andere gejaagd en eindelijk tot zelfmoord gebracht'.

Dekkers leven volgde ook in de praktijk dat van Rousseau, inclusief zijn zelfgekozen ballingschap. Dekker had zich in Duitsland gevestigd. En net als Rousseau waren Dekkers werk en meer nog zijn persoonlijkheid sterk omstreden. Zowel aanhangers als critici vergeleken Dekker met de bewonderde of juist verfoeide Rousseau. Tegenstander J. van Vloten schreef in een artikel in het tijdschrift *Onze Tolk* dat Dekker weliswaar niet zover ging als Rousseau en zijn eigen kinderen te vondeling legde, maar dat de Fransman tenminste goed voor zijn vrouw had gezorgd, wat men van Dekker niet kon zeggen, want Dekkers eerste vrouw moest zich 'afbeulen' om hun kinderen te onderhouden.⁶⁷ Aanhanger Jan ten Brink vergeleek een jaar later Dekker eveneens met Rousseau: '[Dekker] wil het zaad uitstrooijen dat voor de toekomst schitterende bloesems zal dragen ... wie weet – Jean-Jacques Rousseau was ook maar een dichter en hij strooide de kiemen in den wind, die later vruchten droegen in 1789, 1792 en 1848'.⁶⁸ In datzelfde jaar 1875 schreef Dekker weer een brief aan Van Hall waarin hij zich met Rousseau vergeleek: '... als Rousseau voel ik me hoe langer hoe ongeschikter voor den omgang met menschen'.⁶⁹ Dekkers geestverwant Roorda van Eysinga paste de typering van Rousseau als 'gevoelig als een man zonder huid' toe op zijn vriend Dekker.⁷⁰

In 1868 verscheen in de *Friesche Courant* een artikel waarin dit alles nog eens duidelijk werd gesteld: 'Wat is Multatuli? Wat wil hij? Niemand weet het en hij weet het zelf niet; hij is Jean-Jacques Rousseau in kleinere editie'. In een andere Friese krant, de *Sneeker Courant*, werd geprotesteerd tegen het

65 VW XXII, 683-685.

66 VW XVII, 238.

67 VW XVII, 335.

68 VW XVII, 519.

69 VW XVII, 674.

70 VW XXII, 94.

publiek bespreken van het privéleven van de bekende schrijver, maar wel met de toevoeging: 'Wie heeft het huiselijk leven van Multatuli op de markt van het publieke leven geveild en het dus tot publiek eigendom gemaakt? Hijzelf, tot walgens toe!'.⁷¹ In deze lijn past ook de kritiek die Van Vloten had op de autobiografische aspecten, de 'behaagzieke vertoonzucht', in het grote werk van Dekker, de *Max Havelaar*: 'Wat een gesol al aanstonds met Tine en de kinderen'.⁷² Kritiek had Van Vloten ook op Dekkers latere autobiografisch getinte verhaal, verspreid gepubliceerd in de *Ideeën*, de geschiedenis van Woutertje Pieterse, over het opgroeien van een Amsterdamse jongen, die veel gemeen had met de auteur: hierbij 'beweegt Dekker met het kennelijkste welbehagen onder wezens en in gemoederen zooveel arbeids en belangstelling niet waard'.

Toen Dekker in de jaren 1870 in Duitsland woonde, kwam hij regelmatig naar Nederland om voordrachten te geven. Uit zijn aantekeningen weten we dat hij daarbij bijna altijd ook Rousseau ter sprake bracht. In een verslag van zo'n voordracht in 1880 in de *Brielsche Courant* werd een voor de hand liggende vergelijking gemaakt: de spreker was een 'bittere filosoof die aan den onbuigbaren Rousseau herinnert'.⁷³ Maar het voorstel dat Dekker ooit aan uitgever en vriend Kruseman deed om zijn 'confessions' te publiceren, zo het al serieus was, komt niet meer ter sprake. Over dat voornemen was Dekker zelf ook anders gaan denken. In de derde bundel van de *Ideeën* uit 1871 uitte Dekker in idee 877 wel kritiek op Rousseau's opvoedkundige theorie, maar sprak hij nog wel van de 'eerlijke Rousseau'.⁷⁴ In de vierde bundel, die een jaar later verscheen, wees Dekker er in idee 1011 op dat talent doorslaggevend is voor goed schrijverschap, met Rousseau als voorbeeld: 'Neen, Rousseau – gij waart niet zoveel moediger dan anderen toe gij uw *Confessions* in 't licht gaaf. Duizenden zouden te biecht durven gaan als gij – maar ... 't talent!'.⁷⁵ Er komt later meer nuance in Dekkers waardering voor Rousseau. In de tweede druk van dit deel, in 1874, voegde hij de volgende aantekening toe bij idee 877:

Tot m'n leedwezen ben ik genoodzaakt het hier aan Rousseau toegekend epitheton in te trekken. Na onlangs – voor de derde of vierde maal nu – opnieuw z'n *Confessions* gelezen, en die met de *Correspondance* en andere stukken vergeleken te hebben, ben ik tot overtuiging gekomen dat hij 1. veel verzweg, 2. dikwijls borduurde, en 3. niet zelden loog.

Dekker noemde de *Confessions* nu 'brutaal en slechts *schijnbaar* openhartig'. De auteur zou graag dieper op de materie zijn ingegaan, maar hem ontbreekt de tijd voor onderzoek, want hij moet immers leven van de pen, en 'Nederland is

71 VW XIII, 222–223.

72 VW XVII, 241–243.

73 VW XX, 252.

74 VW IV, 598.

75 VW VI, 291.

te arm om voortbrengselen van studie te betalen'.⁷⁶ In een brief schreef hij over Rousseau: 'ik houd hem voor *onwaar*'.⁷⁷

Naarmate zijn succes en bekendheid toenam werd Dekker zelf steeds voorzichtiger om informatie over zijn privéleven prijs te geven. In een brief uit 1886 beklagde hij zich over de korte biografie die Busken Huet over hem had geschreven en waarin deze geput had uit brieven: 'Voelt ge hoe zoo'n handelwijze alle vertrouwelijkheid in brieven belemmert?'.⁷⁸ Al eerder, in een brief uit 1882 gericht aan een vriendin, schreef Dekker dat hij over bepaalde zaken niet kon schrijven 'zonder intiemer te zijn dan ik tegenover 't groote publiek wezen wil of kan. [...] Ziedaar dan ook 'n reden waarom ik geen memoires kan schrijven'. Dekker was zich bewust van het gebod, door Rousseau geformuleerd, dat memoires 'eerlijk' en 'waar' moeten zijn. Hij meende echter dat diezelfde Rousseau zich niet aan zijn eigen gebod had gehouden. De lering die hij hieruit trok was om zwijgzaamheid te betrachten over zijn eigen privéleven. Een bijkomende reden om geen memoires te schrijven was dat Dekker de *Confessions* van Rousseau inmiddels was gaan zien als 'n slechte daad': 'Men mag niet beschikken over intimiteiten van anderen, en in volledige memoires kan dit niet vermeden worden'. Een auteur moest niet alleen zichzelf beschermen, maar ook zijn omgeving. En juist een bekende auteur moest voorzichtig zijn, omdat het publiek zo nieuwsgierig was naar het privéleven van beroemdheden. Het is niet onmogelijk dat Dekker door uitgevers gepolst was voor een autobiografie. Uit alles blijkt dat hij de voor- en nadelen van een dergelijke publicatie tegen elkaar heeft afgewogen.

Dekkers geschriften bevatten wel veel autobiografische elementen, zoals in *Woutertje Pieterse*, waarin hij immers eigen ervaringen heeft verwerkt. En dat werk werd al tijdens zijn leven, en eens te meer na zijn overlijden, gebruikt voor beschouwingen over het karakter van Dekker. Want met Rousseau had Dekker ook gemeen dat het publiek evenzeer geïnteresseerd was in de persoon als in het werk. In diverse necrologieën werd Dekker met Rousseau vergeleken. Net als Rousseau zou Dekker 'bij leven gesmaad, lang na den dood begrepen' worden, voorspelde Taco H. de Beer in *De Portefeuille*.⁷⁹ J.N. van Hall citeerde in *De Gids* uit een brief die hij van Dekker had ontvangen, waarin deze zelf, zoals zo vaak, de vergelijking maakte met Rousseau, met de toevoeging dat Dekker de Fransman 'onwaar' vond. In het *Algemeen Handelsblad* werd verwezen naar de uit de hand gelopen discussie over Rousseau en werd benadrukt dat het bij de beoordeling van een schrijver niet om de persoon zou moeten gaan, maar om de kwaliteit van zijn werk.⁸⁰

Die aansporing bleef zonder gevolg. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de beschouwing van Th. Swart Abrahamsz, verschenen in *De Gids* en herdrukt als bro-

⁷⁶ VW IV, 705-707.

⁷⁷ VW XVII, 674.

⁷⁸ VW XIV, 542.

⁷⁹ VW XXIV, 159.

⁸⁰ VW XXIV, 174.

chure, *Eduard Douwes Dekker (Multatuli). Eene ziektegeschiedenis* uit 1888. De diagnose is 'neurasthenie', zenuwziekte, waarvoor onder meer argumenten werden gevonden in *Woutertje Pieterse*:

Alhoewel Multatuli in eene noot ten stelligste ontkent dat de geschiedenis van Wouter Pieterse zijn eigen levensgeschiedenis is, zoo is het aan geen twijfel onderhevig, dat hoofdzakelijk zijne eigen jeugd en de omgeving van zijn jeugd hem voor den geest gestaan hebben bij het samenstellen van dit onafgewerkte verhaal.

Zo werd dus toch een beetje voldaan aan de behoefte van het publiek om een autobiografie van de bekende schrijver te hebben.⁸¹ Ook op deze manier hebben Rousseau's *Confessions* in Nederland in de negentiende eeuw een doorwerking gehad: het boek had een behoefte aan gelijksoortige publicaties gecreëerd.

Conclusie

De *Confessions* van Jean-Jacques Rousseau waren in de negentiende eeuw spraakmakend in de geletterde elite. Het werk gold als een ijkpunt binnen het opkomende genre van memoires en autobiografie. Rousseau's *Confessions* waren direct of indirect ook een bron van inspiratie voor Nederlandse autobiografen en dagboekschrijvers. Rousseau stond niet alleen in Nederlandse boekenkasten, maar hij prijkte er zelfs bovenop. Predikant Jan Derk Domela Nieuwenhuis, geboren in 1870, schreef in zijn autobiografie dat hij zich nog goed de boekenkast herinnerde die zijn vader, een hoogleraar in de rechten, van vrienden ten geschenke had gekregen: 'Er bovenop prijkten de schurkachtige en vernuftige Rousseau en Voltaire'.⁸² 'Schurkachtig en vernuftig' vormt een kernachtige omschrijving van de reputatie van Rousseau, van wie in de negentiende eeuw in Nederland, net als in heel Europa, een sterke fascinatie bleef uitgaan.

Arianne Baggerman (1959) is verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (ESHCC) en als bijzonder hoogleraar Geschiedenis van uitgeverij en boekhandel aan de Universiteit van Amsterdam. Haar studie over de Nederlandse boekhandel en uitgeverij in de late 18de en vroege 19de eeuw, Een lot uit de loterij, verschijnt binnenkort in Engelse vertaling bij uitgeverij Brill.

Correspondentie-adres: Erasmus School of History, Culture and Communication, Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, NL-3000 DR Rotterdam, baggerman@eshcc.eur.nl

⁸¹ Zie ook het lemma 'Jean-Jacques Rousseau' in *K. ter Laan's Multatuli encyclopedie*, Chantal Keijsper (red.) (Den Haag 1995) 401-402; Dik van der Meulen e.a., *Multatuli, een zelfportret. Het leven van Eduard Douwes Dekker door Multatuli verteld* (Amsterdam 2010). Uitvoerig over de invloed van Rousseau op Multatuli: Saskia Pieterse, *De buik van de lezer. Over spreken en schrijven in Multatuli's 'Ideen'* (Nijmegen 2008).

⁸² Nationaal Archief Den Haag, Archivalia Geslacht Nieuwenhuis, inv.nr. 40, J.D. Domela Nieuwenhuis (1870-1955) 'Mijn leven'.

Rudolf Dekker publiceerde onlangs Observaties van een zeventiende-eeuwse wereldbeschouwer. Constantijn Huygens jr. en de uitvinding van het moderne dagboek *bij uitgeverij Panchaud, in het Engels als* Family, culture and society in the diary of Constantijn Huygens jr. *bij uitgeverij Brill.*

Correspondentie-adres: rdekker123@gmail.com